

بررسی مؤلفه‌های رفتاری انتظار جهادی در سیره سردار سلیمانی

حسن ملایی^۱

چکیده

از میان برداشت‌های گوناگونی که از انتظار ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه له شده است «تفسیری جهادی» از انتظار وجود دارد که بر سخنان معصومان مبتنی است و از مؤلفه‌های سه گانه بینشی، گرایشی و رفتاری تشکیل شده است. در این نوشتار که بر مؤلفه‌های رفتاری انتظار جهادی تمرکز شده تلاش گردیده است توأمان به ارائه الگوی عینی با تکیه بر سیره سردار بزرگ اسلام شهید قاسم سلیمانی پرداخته و به صورت توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، این مؤلفه‌ها را در زندگی وی کشف کند حاصل این تلاش رسیدن به شش مؤلفه در زندگی ایشان است: گزینش آرمان ظهور حاکمیت دین؛ تلاش جهادی معطوف به حاکمیت دین؛ موضع‌گیری میدانی در تقابل با دشمنان؛ داشتن اخلاص در تمام فعالیت‌های جهادی، صبر و مقاومت حماسی و شهادت طلبی شده است.

کلیدواژگان: مهدویت، انتظار، جهاد، امام زمان، قاسم سلیمانی.

اگر مجموعه معارف مهدوی را به دو بخش «نظری» و «عملی» تقسیم کنیم؛ بدون تردید انتظار ظهور حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الیه از کاربردی‌ترین واژگان این حوزه از دین محسوب می‌شود که را بر عرصه فردی و اجتماعی تأثیر گوناگونی خواهد داشت؛ اما تحقق آن، به شروطی علمی و عملی وابسته است. «فهم عمیق از ماهیت انتظار»، یکی از آن شروط معرفتی مهم است، چرا که برداشت حداقلی از انتظار، آن را به نازل‌ترین سطح در عرصه رفتار فردی و اجتماعی رسانده و برداشت حداکثری از آن سبب ظهور بیش‌ترین تأثیرات در عرصه‌های مختلف خواهد شد؛ کما این که این میزان تأثیر حداقلی و حداکثری در تاریخ اجتماعی شیعه منعکس شده است و بازخورد آن در آثار علمی طرفداران ایده انتظار منفعل و فعال، خود را نشان داده است. علاوه بر این شرط علمی، شرط عملی مهمی نیز وجود دارد که آن ارائه نمونه و الگوی عینی است که بازتاب دهنده مقصود حداکثری از مقوله انتظار است تا متخلق شدن به آن را امری ممکن بداند. این شرط که خود از روش‌های تربیتی محسوب می‌شود، می‌تواند در نهادینه کردن فرهنگ انتظار و سبک زندگی انتظارمحور در فرد و جامعه نقش بسزایی ایفا کند که نتیجه آن بهره‌مندی از برکات گسترده‌ای است که از مقوله انتظار مورد توقع است.

نوشتار پیش رو، برای پوشش دادن این دو شرط مذکور سامان دهی شده است تا ضمن ارائه مستند از ماهیت جهادگونه انتظار ظهور قائم آل محمد عجل الله تعالی فرجه الیه، مؤلفه‌های این انتظار را که در زندگی و سیره سردار پرافتخار اسلام شهید قاسم سلیمانی انعکاس یافته است، با استفاده از منابع محدود منتشر شده در مورد ایشان به تصویر بکشاند. در حقیقت نوشتار پیش رو، در پی پاسخ به این پرسش است که «مؤلفه‌های رفتاری انتظار جهادی در سیره سلیمانی چیست؟»

با بررسی آثاری که در مورد سردار شهید حاج قاسم سلیمانی نگاشته شده است، غیر از مقاله «کارکرد رفتاری و کنشی فرهنگ انتظار در تعمیق راهبرد مقاومت»، نوشته محمود ملکی راد در مجله مشرق موعود شماره ۶۱ که به موضوع مقاله نزدیک است؛ اثری مستقیم با این مقاله پیدا نشد. همچنین در کتاب‌هایی همچون «بیابید این گونه باشیم (مبانی و اصول مکتب شهید سلیمانی)»، نوشته محمدباقر بابایی طالاتپه، نشر دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام و نیز در کتاب

«شاخص‌های مکتب شهید سلیمانی»، نوشته علی شیراز، نشر خط مقدم و نیز در برخی خاطراتی که از زبان هم‌زمان شهید بیان شده است؛ می‌توان اشاراتی در این موضوع پیدا کرد. تمام تلاش بر آن بوده است که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و به روش توصیفی-تحلیلی، مهم‌ترین عناصر انتظار جهادی را در عرصه رفتار در سیره سردار سلیمانی شناسایی کنیم و در اختیار علاقه‌مندان به معارف مهدوی به ویژه سبک زندگی منتظرانه و نیز ارادتمندان این سردار سرافراز قرار دهیم تا از این رهگذر، هم به پیشرفت فرهنگ انتظار در جامعه اسلامی کمک شده باشد و هم علل موفقیت سردار سلیمانی در اختیار کسانی قرار گیرد که به دنبال دستیابی به قله پرافتخاری هستند که شهید سلیمانی به آن دست یافت.

مفهوم شناسی انتظار جهادی

واژه «انتظار» از کلیدواژگان بسیار مهم در مجموعه معارف مهدوی است که از راهبردهای کلان پیشوایان معصوم در عصر غیبت امام دوازده محسوب می‌شود. انتظار را در فرهنگ لغات، به معنای چشم داشتن و چشم به راه بودن^۱ معنا کرده‌اند؛ اما فضایل فراوانی که برای انتظار و منزلت فوق العاده‌ای که برای منتظران امام مهدی در احادیث ذکر شده‌اند؛ به خوبی گواه آن هستند که مقصود اهل بیت از انتظار ظهور صرفاً چشم‌براهی برآمده از آگاهی ذهنی و شوق قلبی نبوده است؛ چرا که در برخی روایات انتظار حضرت، شرط قرارگیری در زمره اصحاب حضرت شمرده شده و در کنار آن ملزوماتی نیز بیان گردیده است. به عنوان نمونه امام صادق علیه السلام در سخنی قابل توجه فرمودند: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ الْقَائِمِ فَلْيَنْتَظِرْ...»؛ کسی که دوست دارد از یاران حضرت قائم باشد، باید منتظر باشد...^۲. اما متأسفانه در طول تاریخ تشیع به ماهیت انتظار کم‌تر رسیدگی و همین امر سبب شده است برداشت‌های گوناگون و بعضاً حداقلی از این راهبرد اساسی در عصر غیبت ارائه شود؛ بازخورد آن نیز حداقلی بوده است.

نکته قابل توجه در استنباط ماهیت انتظار در قاموس مهدویت، توجه به قراین و شواهدی است که در سخنان مهدوی معصومان به همراه این کلیدواژه و یا در مورد آن مطرح شده است. در بسیاری

۱. دهخدا، لغت نامه، ذیل واژه انتظار و معین، فرهنگ معین، ذیل واژه انتظار.

۲. نعمانی، الغیبه، ص ۲۰۰.

از سخنان پیشوایان دین، انتظار فرج با وصف عمل و رفتار معرفی شده است؛ کما این که در این زمینه آمده است: «أفضل أعمال شیعتنا انتظار الفرج؛ با فضیلت‌ترین اعمال شیعیان ما، انتظار فرج است.»^۱ همراهی عمل با انتظار را بدون تردید باید در یکی از عناصر آن، یعنی رجا و امید دانست؛ چرا که وقتی ما به رسیدن به مقصودی امید داشته باشیم، این امیدورای در حرکت ما ظهور پیدا خواهد کرد. بنابراین باید گفت: «انتظار، حالتی است که از ترکیب ایمان و اعتقاد به مبانی دین و ولایت امام زمان، شوق و علاقه به ظهور و حکومت و زیست و همراهی با اهل بیت علیهم‌السلام، تنفر از وضع موجود (غیبت امام) و توجه به نقص و فساد و تباهی آن سرچشمه گرفته، در وجود انسان شعله میکشد و انواع دگرگونی‌ها را در حالت قلبی، اندیشه و آمال انسانی، رفتار فردی و تلاش اجتماعی انسان، ایجاد می‌نماید.»^۲

نکته راهبردی دیگری که در تبیین ماهیت انتظار در فرهنگ مهدویت قابل توجه است، این که اگرچه انتظار نزد معصومان علیهم‌السلام تنها شور و شوق درونی نیست و باید در عمل انسان منتظر بروز یابد؛ از نص برخی از احادیث استفاده می‌شود که «عمل» در مقوله انتظار فرج و ظهور، به گونه‌ای خاص است و آن، مبارزه و جهاد در هم‌سویی با باورداشت مهدویت است. اگر رسول اعظم در زمینه انتظار فرمودند: «أفضل أعمال أمتی انتظار الفرج»^۳؛ در سخن دیگری، جنس و گونه این عمل و رفتار را جهادی معرفی کردند: «أفضل جهاد أمتی انتظار الفرج.»^۴ چگونه چنین نباشد؛ در حالی که انسان منتظر، از وضعیت موجود، ناراضی و مشتاق وضعیت مطلوب است: «اگر این دو جنبه در روح انسان به صورت ریشه‌دار حلول کند، سرچشمه دو رشته اعمال دامنه‌دار خواهد شد. این دو رشته اعمال عبارتند از: ترك هر گونه همکاری و هماهنگی با عوامل ظلم و فساد و حتی مبارزه و درگیری با آنها از یک سو، و خودسازی و خودیاری و جلب آمادگی‌های جسمی و روحی و مادی و معنوی -برای شکل گرفتن آن حکومت واحد جهانی- و مردمی از سوی دیگر.»^۵ خلاصه سخن آن که در مورد اصطلاح انتظار باید گفت: «انتظار، چشم به راهی قیام قائم توأم با جهاد و تلاش برای آمادگی

۱. خزازقمی، کفایة الأثر، ص ۲۸۰.

۲. صافی، انتظار عامل مقاومت، ص ۷.

۳. صدوق، کمال‌الدین و تمام‌النعمه، ج ۲، ص ۶۴۴.

۴. بحرانی، تحف العقول، ص ۳۷.

۵. مکارم، تفسیر نمونه، ج ۷، ۳۸۱.

فردی و زمینه‌سازی اجتماعی جهت پذیرش و شرکت در بزرگ‌ترین حماسه تاریخی نبرد حق و باطل به رهبری اوست»^۱ و بر همین مبنا، جنس انتظار فرج، جنس جهاد و مبارزه و منتظر ظهور، «مجاهد» به تمام معنا خواهد بود؛ مجاهدی که نه فقط در عرصه نظامی، بلکه در میدان درون و برون و در عرصه‌های گوناگون به مصاف تمام عواملی می‌رود که مانعی برای ظهور و حاکمیت دین خدا محسوب می‌شوند؛ چرا که این معنا در ماهیت جهاد نهفته است؛ کما این که در مورد جهاد گفته‌اند: «بَدَلُ النَّفْسِ وَ الْمَالِ وَ الْوُسْعِ فِي إِعْلَاءِ كَلِمَةِ الْإِسْلَامِ وَ إِقَامَةِ شَعَائِرِ الْإِيمَانِ؛ جهاد عبارت است از نثار جان و مال و توان در راه اعتلای اسلام و بر پا داشتن شعارهای ایمان»^۲ بر این اساس، انتظار جهادی از مؤلفه‌های رفتاری قابل توجهی تشکیل می‌شود که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

(الف) گزینش آرمان والای ظهور حاکمیت دین؛

(ب) تلاش و فعالیت جهادی معطوف به حاکمیت دین؛

(ج) موضع‌گیری میدانی در تقابل با دشمنان دینت و مهدویت؛

(د) بذل اخلاص در فعالیت‌های جهادی؛

(ه) صبر و مقاومت حماسی؛

(و) شهادت طلبی.

با تبیین مؤلفه‌های مذکور، تفاوت اصطلاح «انتظار جهادی» با استعمالات مشابه، نظیر «انتظار فعال و پویا» و برتری این اصطلاح، نیز مشخص می‌گردد؛ چرا که تلاش و فعالیت یکی از مؤلفه‌های انتظار جهادی محسوب می‌شود. این، در حالی است که در انتظار جهادی، مؤلفه‌های دیگر مذکور وجود دارد که عبارت «انتظار فعال» واجد آن‌ها نیست؛ زیرا این مؤلفه‌ها از قابلیت معنایی جهاد قابل اکتشاف است، بر خلاف واژه فعال.

۱. ملایی، سبک زندگی منتظرانه، ص ۴۱.

۲. نجفی، جواهر الکلام، ج ۲۱، ص ۳.

کشف انتظار جهادی سردار سلیمانی با باز خوانی اهداف مهدوی حکومت دینی

این نکته در جای خود ثابت شده است که هدف اصلی در زندگی منتظرانه، رسیدن به موقعیتی است که در آن ظهور و قیام امام قائم عجل الله تعالی فرجه اتفاق بیفتند و در نتیجه آن، دین به حاکمیت مطلق برسد؛ چرا که سعادت تمام انسان‌ها در گروه تحقق اجتماعی دین و نیز عمل آحاد مردم به آن است. بنابراین، زمینه سازی برای حکومت دینی در حقیقت زمینه سازی برای سعادت همه انسان‌ها است. این، همان نکته مهمی است که خداوند حکیم در قرآن کریم در مورد فلسفه ارسال انبیا به آن تصریح کرده است: «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ»؛ او کسی است که رسولش را با هدایت و آیین حق فرستاد، تا آن را بر همه آیین‌ها غالب گرداند؛ هر چند مشرکان کراهت داشته باشند!^۱ نه تنها همه انبیا و اولیا و ائمه معصومان تمام تلاش‌های خود را بدین امر معطوف کردند؛ بلکه در جریان وقوع انقلاب اسلامی نیز به گواه امامین انقلاب: امام خمینی و امام خامنه‌ای نیز انقلاب و جمهوری اسلامی را تلاشی برای زمینه سازی ظهور حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه دانسته اند. حضرت امام خمینی در یکی از سخنان خود به صراحت اعلام می‌کنند: «انقلاب مردم ایران، نقطه شروع انقلاب بزرگ جهانی اسلام، به پرچمداری حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه است که خداوند بر همه مسلمانان و جهانیان منت نهد و فرجش را در عصر حاضر قرار دهد.»^۲ نیز فرمودند: «امیدوارم که این انقلاب، یک انقلاب جهانی بشود و مقدمه برای ظهور بقیة الله - ارواحنا له الفداء - باشد.»^۳ رهبر معظم انقلاب نیز بارها بر همین نکته اصرار داشتند و در برخی بیانات خود تصریح کردند: «انقلاب ما در راه آن هدفی که امام زمان عجل الله تعالی فرجه برای تأمین آن هدف مبعوث می‌شود و ظاهر می‌شود، یک مقدمه لازم و یک گام بزرگ است. ما اگر این گام بزرگ را بر نمی‌داشتیم یقیناً ظهور ولی عصر عجل الله تعالی فرجه به عقب می‌افتاد.»^۴ نیز بیان داشتند: «جمهوری اسلامی نتیجه برداشت صحیح از ماجرای امام زمان عجل الله تعالی فرجه است و در حقیقت یک الگوی کوچکی

۱. توبه: ۳۳.

۲. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۲۱، ۳۲۷.

۳. همان، ج ۱۶، ۱۳۱.

۴. ملایی، ما منتظریم، ۲۳۱.

برای آن حکومت جهانی است.^۱ نتیجه منطقی چنین پیش فرضی آن است که هرگونه تلاشی برای استقرار جمهوری اسلامی، در حقیقت گامی در مسیر فرایند زمینه سازی برای ظهور امام زمان است و این، همان نکته‌ای بود که بارها حاج قاسم سلیمانی بر آن تأکید می‌ورزید؛ کما این که تأیید بر قیام سیدالشهدا و فرهنگ عاشورا در همین سمت‌وسو است. وی در بخشی از وصیت نامه خود می‌نویسد: «امروز قرارگاه حسین بن علی، ایران است. بدانید جمهوری اسلامی حرم است و این حرم اگر ماند، دیگر حرم‌ها می‌مانند. اگر دشمن، این حرم را از بین برد، حرمی باقی نمی‌ماند، نه حرم ابراهیمی و نه حرم محمدی.»^۲ به همین دلیل، ایشان دفاع مقدس را اوج ظهور می‌دانست و تصریح می‌کرد: «من معتقد هستم امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیک که ظهور بکنند، حکومتی که ایجاد می‌کنند، قلّه آن حکومت، آن دوره‌ای خواهد بود که در دفاع مقدس ما در بخش‌ها و حالاتش اتفاق افتاد.»^۳ البته همان طور که در سخن ایشان پیدا است، تکیه آن، بر دفاع مقدس است و همه می‌دانیم که فرهنگ جهاد و شهادت از بزرگ‌ترین خصوصیات این دوران محسوب می‌شود؛ اگرچه حمایت ایشان از نظام اسلام و ولایت فقیه و نیز حضور مؤثر در دفع فتنه اشرار جنوب کشور و دفاع از حرم اهل بیت را در همین مقوله می‌توان قلمداد کرد.

مؤلفه‌های انتظار جهادی در زندگی سردار قاسم سلیمانی

مروری بر زندگی سردار سپهبد شهید قاسم سلیمانی اثبات کننده این حقیقت است که سیره ایشان مملو از مؤلفه‌های ذکر شده است و همین امر موجب می‌شود تا بتوان این شهید والامقام را به عنوان نمونه و الگوی شاخصی در انتظار جهادی که همان انتظار مطلوب است، به همگان معرفی کرد. نکته قابل ذکر آن که اگرچه در سخنان حاج قاسم، جملات صریح در حوزه مهدویت را کم‌تر می‌توان یافت؛ با توجه به هدف گذاری حاکمیت دینی در زندگی ایشان که با هدف گذاری در فرهنگ انتظار مطابقت داشته و اساساً انتظار مهدی عجل الله تعالی فرجه الیک انتظار حکومت دینی در سطح جهانی است؛ می‌توان سیره جهادی ایشان را در مطابقت به فرهنگ انتظار جهادی دانست. با این

۱. همان، ص ۲۲۸.

۲. سلیمانی، میثاق نامه مکتب حاج قاسم، ص ۱۵.

۳. سخنرانی در سال ۱۳۹۵.

توضیح، در ذیل مؤلفه‌های انتظار جهادی در زندگی و سیره سردار سلیمانی مورد بررسی و تحلیل
بیش‌تر قرار خواهد گرفت:

۱. سردار سلیمانی و گزینش آرمان ظهور حاکمیت دین

بر مبنای آنچه در مورد مؤلفه‌های انتظار جهادی در قبل بیان شد «آرمان گرایی» یکی از بایسته‌های حتمی انسان مؤمن و منتظر است و سردار سلیمانی نیز در برخی سخنان خود به هدف و آرمانی که انسان بر می‌گزیند، توجه داده است: «آرمان، اگر خاکی بود، انسان را در خاک نگه می‌دارد؛ اما اگر آرزو متعالی بود، انسان را در اوج می‌برد و این خیلی در بعد تربیتی مهم است؛ اراده انسان تابع تعلق اوست و تعلق نقش محوری در اراده دارد.»^۱ نکته مهم دیگری که در سیره و سخن شهید قاسم سلیمانی دیده می‌شود، انتخاب «حاکمیت دین» به عنوان آرمان بزرگ زندگی ایشان است که این مقوله یکی از مؤلفه‌های بنیادین در فرهنگ مهدویت و انتظار محسوب می‌شود؛ زیرا همان گونه که در قبل تشریح شد، انتظار امام زمان عجل الله تعالی فرجه انتظار حاکمیت دین الهی در سطح جهانی است. ایشان بر اساس این عقیده که باید دین خدا حاکمیت عمومی داشته باشد تا تأثیر و برکات خود را بر زندگی انسان‌ها نشان دهد؛ به صورت مستمر از آرمان حکومت دینی عصر ما، یعنی انقلاب و جمهوری اسلامی ایران، نه تنها دفاع کرده که این نظام دینی را به «حرم» و «خیمه» تعبیر می‌کند و دیگران را به حمایت از آن فرا می‌خواند: «جمهوری اسلامی مرکز اسلام و تشیع است... بدانید جمهوری اسلامی حرم است و این حرم اگر ماند، دیگر حرم‌ها می‌مانند... خیمه، خیمه رسول الله است. اساس دشمنی جهان با جمهوری اسلامی، آتش زدن و ویران کردن این خیمه است. دور آن بچرخید.»^۲

علاوه بر آن سفارش‌های مؤکد ایشان در مورد «ولایت فقیه»، به عنوان رکن حکومت اسلامی در عصر غیبت را در همین زمینه می‌توان ارزیابی کرد؛ چنان‌که سردار شهید ما در یکی از سخنان خود در این مورد سفارش کرد:

۱. گروه فرهنگی تقدیر، سردار دلها، ص ۸۹.

۲. طهماسبی، سلیمانی عزیز، ص ۲۳۷-۲۳۸.

«مگر می‌شود این نظام بدون ولایت فقیه سرپا بماند؟ امام دو رکن و ثقلین ارزشمند را برای ما به یادگار گذاشت: یکی نظام جمهوری اسلامی و دیگری ولایت فقیه. این‌ها لازم و ملزوم هم هستند... تعارف که نداریم... با صرف مرجعیت نمی‌شود. مرجعیت اساس شیعه است؛ اما حکومت با ولایت است.»^۱

همه این بیانات و سخنان فراوانی که در این زمینه از سردار شهید ما به جای مانده، حاکی از انتخاب آرمان حاکمیت دین در عرصه عمومی زندگی است که آرمان انسان منتظر محسوب می‌شود.

۲. سردار سلیمانی و تلاش جهادی معطوف به حاکمیت دین

مطلب قابل توجه در سیره شهید سلیمانی، آن است که ایشان به حاکمیت دینی تنها به صورت نوعی آرمان متعالی بسنده نکرد بلکه در قسمت معتنا بهی از حیات شریف خود، با این هدف بزرگ به گونه‌ای جهادی زندگی کرد که گوشه‌ای از این مجاهدت‌های دوران نوجوانی‌اش در زندگی نامه خود نوشته ایشان در کتاب «از چیزی نمی‌ترسیدم»، منعکس شده است؛^۲ زیرا ایشان اساساً معتقد بود که «عمل نظامی بن بست دارد؛ ولی جهاد بن بست ندارد.»^۳ بنابراین، بدون تردید از خصوصیات بارز رفتاری در مکتب شهید سلیمانی را می‌توان روحیه جهادی و تلاش سخت در مسیر حاکمیت دین خدا دانست که البته در این دوره در حفظ و حمایت حکومت دینی عصر ما، یعنی جمهوری اسلامی در جبهه‌های مختلف، جلوه کرده است. حضرت امام خامنه‌ای در یکی از سخنان خود در تبیین روحیه جهادی و انقلابی فرمودند: «روحیه جهادی یعنی چه؟ یعنی اعتقاد به این که ما می‌توانیم؛ و کار بی وقفه و خستگی ناپذیر و استفاده از همه ظرفیت وجودی و ذهنی و اعتماد به جوان‌ها.»^۴ در جایی دیگر فرمودند: «معنای روحیه انقلابی این است که یک انسان انقلابی، شجاعت دارد، اهل اقدام و عمل است، ابتکار می‌ورزد، بن‌بست‌شکنی می‌کند، گره‌گشایی می‌کند،

۱. گروه فرهنگی تقدیر، سردار دلها، ص ۸۱.

۲. برای مطالعه بیش‌تر ر.ک: از چیزی نمی‌ترسیدم.

۳. مهروان فر، برادر قاسم، ص ۷۹.

۴. بیانات در دیدار کشاورزان ۱۴/۱۰/۱۳۸۴.

از چیزی نمی‌ترسد، به آینده امیدوار است، به امید خدا به سمت آینده روشن حرکت می‌کند.^۱ درنگ در این سخنان از یک سو و مطالعه زندگی انقلابی سردار سلیمانی از سوی دیگر، هر محقق منصفی را به این نتیجه می‌رساند که زندگی این شهید از مصادیق واقعی سخنان رهبر معظم انقلاب است. سردار، یکی از پنج پایه مهم جنگ را «جهاد» معرفی کرده بود^۲ و خود نیز به آن، در عرصه‌های گوناگون جهاد درون و جهاد برون عامل بود. یکی از هم‌زمان وی در دوران دفاع مقدس، در مورد سعی فوق‌العاده حاج قاسم می‌گوید:

«تا زانو توی برف بودیم، سوز سرمای ارتفاعات حلبچه به استخوان می‌زد، راه انگار تمامی نداشت، یکهو حاجی نشست؛ صورتش زرد شده بود، حال نداشت؛ پرسیدم: چی شد؟ گفت: دیگه نمی‌تونم راه بیام؛ پاهام چون ندارن؛ از زور کار، نه شام خورده بود و نه صبحانه نه ناهار؛ یادش رفته بود. حسابی ضعف کرده بود... دو سه تا مشت از نخود و کشمش را خورد. حالش که جا آمد، راه افتاد.»^۳

دیگر هم‌رمز او در عملیات آزادسازی شهر دیرالعدس می‌گوید:

جایی که ما بودیم، به شدت زیر آتش بود؛ اما حاج قاسم خود را به آن منطقه رساند... علی‌القاعده به دلیل این که ما نتوانسته بودیم مأموریتمان را به طور کامل انجام دهیم، حاجی باید به ما تشر می‌زد؛ اما ایشان چیزی نگفت و فقط وضعیت منطقه را پرسید. بعد هم به بررسی میدانی پرداخت و رفت. بیست دقیقه بعد، پیکی از طرف حاج قاسم آمد و یک یادداشت از طرف ایشان به من داد. هشت دستور برایم نوشت که هیچ کدام از آن‌ها قابل اجرا نبود. تماسی با ایشان گرفتم تا سؤالی بپرسم. حاجی در آن مکالمه به من گفت: اگر موفق شوی توکلی که شهید باکری گفته را پیدا کنی، حتماً می‌توانی.»^۴

همین نکته در سخنانی که مجاهد بزرگ لبنان، سیدحسن نصرالله در مورد حاج قاسم بیان کردند نیز به چشم می‌خورد.^۵ این را نیز باید توجه کرد که شهید سلیمانی تلاش جهادی خود را به جبهه

۱. بیانات در دیدار دانش‌آموزان و دانشجویان ۱۳۹۵/۸/۱۲.

۲. اکبری، حاج قاسم، ص ۱۴۱.

۳. طهماسبی، سلیمانی عزیز، ص ۲۰-۲۱ با تلخیص.

۴. اکبری، متولد مارس، ۳۳-۳۴ با تلخیص.

۵. کریمی، حاج قاسم رفیق خوشبخت ما، ص ۱۰۸.

درگیری نظامی محدود نکرد و در هر جا که ممکن بود کارآیی حکومت دینی مورد خدشه قرار بگیرد، حضور جدی و تلاشی داشت؛ چنان که در قضیه سیل خوزستان، در بهار ۱۳۹۸ خاطرات فراوانی از این حضور جهادی نقل شده است.^۱

۳. سردار سلیمانی و موضع گیری میدانی در تقابل با دشمنان

همانطور که بیان شد، «موضع گیری و تقابل با دشمن»، یکی از ویژگی‌های انتظار جهادی محسوب می‌شود؛ چرا که رسالت حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه له مبارزه با ظالمان و ستمگران و برچیدن بساط ظلم و جور در جهان و برپایی جهانی بر آموزه‌های دینی مبتنی است و همین امر منافع ستمگران را به خطر می‌اندازد و سبب دشمنی با امام عصر عجل الله تعالی فرجه له می‌شود. این دشمنی در عصر غیبت نیز وجود دارد؛ زیرا مستکبران، حاکمیت دین را در تعارض با منافع خود می‌بینند و تمام تلاش خود را برای از بین بردن این به کار می‌بندند و بدیهی است که چون تلاش برای حاکمیت دین از سوی فرد یا جامعه صورت می‌گیرد، ستیز مستکبران با آن‌ها خواهد بود. در زمانه ما، ایران اسلامی از بزرگ‌ترین مراکزی است که حکومت مستقر در آن برای اقامه دین خدا تلاش می‌کند و به همین دلیل مستکبران جهان که در رأس آن آمریکا قرار داد، همواره برای از بین بردن نظام اسلامی حاکم بر ایران سعی داشته‌اند. طبیعتاً همه کسانی که دغدغه دینی دارند، نسبت به آن موضع گیری فعال داشته و به مصاف بی‌امان با این کشور و متحدان وی که دشمنان دین و مهدویت هستند، می‌پردازند و انصافاً این موضع گیری در سیره سردار سلیمانی کاملاً مشهود است. درست بر همین مبنا بود که سردار سلیمانی با طاغوت زمان، یعنی آمریکا دشمن بود. ایشان در یکی از سخنان خود این منطق را چنینی توضیح می‌دهد:

«مبارزه با آمریکا، اصول و مبنایی دارد. یک نفر به من گفت، چرا جمهوری اسلامی مدام در مورد مبارزه با آمریکا حرف می‌زند؟ گفتم من از شما یک سؤال دارم: آمریکا پنجاه سال در ایران فعال ما یشاء بود؛ هر اراده‌ای می‌کرد، انجام می‌داد. یک اثر خیر و مفید از آمریکا به من نشان بده. ما برای مبارزه مان با آمریکا حرف حساب و منطق داریم.»^۲

۱. برای مطالعه بیشتر تر.ک: مالک زمان، ص ۹۶ و سردار دلها، ص ۱۳۱.

۲. مهروان فر، برادر قاسم، ص ۳۱۹ با تلخیص.

ایشان در جایی دیگر در مورد شبهه افکنی در این زمینه چنین توضیح داد: «اگر یک عده‌ای آمدند و گفتند نه، آمریکا دشمن نیست این بدفهمیدن ماجرا است! شناخت دشمن یک امر سیاسی نیست؛ شناخت دشمن یک امر تحقیقی و تجربی است. اگر کسی رفت و تاریخ دشمنی‌ها و عملکرد دشمن را بررسی کرد، دیگر فریب دشمن را نمی‌خورد.»^۱ همه ما آن موضع‌گیری شفاف و شجاعانه سردار شهیدمان را در تقابل با یاوه‌گویی رئیس‌جمهور وقت آمریکا، یعنی ترامپ، دیده و خوانده ایم.^۲ چنین عکس‌العمل ممتازی حاکی از همین ویژگی ایشان است. نکته بسیار مهم در تفکر سردار سلیمانی، آن است که «دشمن‌ستیزی» یکی از مؤلفه‌های ارزش‌گذاری افراد نزد ایشان است؛ به گونه‌ای که در مورد سیدحسین نصرالله اظهار می‌کرد: «من در جایگاهی نیستم که برای کسی تعیین مقام فقهی کنم؛ اما سیدحسین نصرالله، آیت‌الله است؛ چون خیلی از نشانه‌های خدا را در مقابل دشمن دارد و آیت‌الاهی است؛ مگر آیت‌اللهی فقط در فقه است؟ او آیت و نشانه ایستاده در برابر دشمنان خداست.»^۳

۴. سردار سلیمانی و اخلاص در فعالیت‌های جهادی

از جمله ارزش‌های اسلام که در فرهنگ مهدویت و انتظار نیز جایگاه ممتازی دارد، اجرای کارها برای رضای خدای متعال و در راه او است. در بسیاری از احادیث مهدوی معصومان بر عنصر «اخلاص» در منتظران ظهور حضرت ولی عصر عجله الله تعالی فرجه له تصریح شده است. امام جواد علیه السلام در ضمن سخنی فرمودند: «إِنَّ مِنْ بَعْدِ الْحَسَنِ ابْنِهِ الْقَائِمِ بِالْحَقِّ الْمُتَنْظِرِ... فَقُلْتُ لَهُ وَ لِمَ سُمِّيَ الْمُتَنْظِرَ قَالَ لِأَنَّ لَهُ غَيْبَةً يَكْثُرُ أَيَّامُهَا وَ يَطُولُ أَمْدُهَا فَيَنْتَظِرُ خُرُوجَهُ الْمُخْلِصُونَ...؛ پس از حسن، فرزندش قائم به حق امام منتظر است... گفتیم: چرا او را منتظر می‌گویند؟ فرمودند: زیرا ایام غیبتش زیاد و مدتش طولانی می‌گردد و مخلصان در انتظار قیامش باشند...»^۴ بنابراین، کسانی که برای ظهور حاکمیت‌الاهی در انتظار ولی خدا هستند، افرادی‌اند که همواره مخلصانه عمل و در کارها با خدا معامله می‌کنند و قصد اصلی خود را خداوند متعال قرار می‌دهند و اساساً، این اخلاص در کار، در

۱. همان، ص ۳۲۸ با تلخیص.

۲. اکبری، ذوالفقار، ص ۱۵۰-۱۵۳.

۳. مهروان فر، برادر قاسم، ص ۲۶۲.

۴. صدوق، کمال‌الدین و تمام‌النعمه، ج ۲، ص ۳۷۸.

فعالیت‌های جهادی امری است ضروری. در زندگی جهادی حاج قاسم نیز اخلاص در عمل به صورت روشن ظهور و بروز داشته است و هم‌زمان وی از تلاش‌ها و رفتارهای سردار به گونه‌ای صحبت می‌کنند که هیچ چیز جز اخلاص نمی‌تواند انگیزه بخش این رفتار باشد. یکی از رزمندگان در جریان عملیات کربلای چهار چنین نقل می‌کند:

«روزی شهید سلیمانی به گروه غواصی ما آمد تا روند آموزش را بررسی کند؛ از قضا مرا انتخاب کرد و من نیز داخل آب پریدم و با وجود دلهره فراوان که نکند سردار از کارم ناراضی باشد، اما از عهده برآمدم. ایشان از کارم اظهار رضایت کرد؛ اما در چهره او ناراحتی دیدم. وقتی دلیل را پرسیدم؛ ایشان فرمود: «برادرم! من کی هستم که بخواهی برای من غواصی کنی؟ من کی هستم که می‌خواهی برای من خراب نکنی؟ وقتی لباس غواصی را به تن می‌کنی، خدا را حاضر و ناظر بدان و در دلت بگو به غیر از رضای خدا کاری انجام نمی‌دهم.»^۱

۵. سردار سلیمانی و صبر و مقاومت حماسی

بدون تردید «صبر و استقامت» از ارزش‌های ملازم با فرهنگ انتظار است و چگونه این‌گونه نباشد، در حالی که دستیابی به اهداف بلند جز با صبر و استقامت میسر نخواهد شد؛ کما این که امام رضا علیه السلام در این باره فرمودند: «مِنْ دِينِهِمْ اَنْتَظِرَ الْفَرَجَ بِالصَّبْرِ؛ از دین ائمه، انتظار فرج با صبر است.»^۲ با داشتن همین روحیه است که فرد و جامعه می‌توانند در مقابل توفان بلاها و حملات دشمن مقاومت کنند و حماسه‌های به یاد ماندنی از خود به یادگار بگذارند. و خدای متعال نیز در قرآن کریم به استقامت کنندگان در راه او بشارت داده است: ﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَ لَا تَحْزَنُوا وَ أَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ﴾؛ به یقین کسانی که گفتند: پروردگار ما خداوند یگانه است؛ سپس استقامت کردند، فرشتگان بر آنان نازل می‌شوند که ترسید و غمگین مباشید، و بشارت باد بر شما، بهشتی که به شما وعده داده شده است»^۳ سردار

۱. گروه شهید هادی، مالک زمان، ص ۳۴.

۲. بحرانی، تحف العقول، ص ۴۱۶.

۳. فصلت: ۲۴.

شهید سپهبد سلیمانی نیز شاگرد موفق مکتب قرآن و اهل بیت بود که در مسیر دستیابی به اهداف مقدس خویش، حیاتش را تا آخرین روز، به مقاومتی مثال زدنی آراسته کرد؛ به طوری که خاطرات به یاد ماندنی از صبر سردار در ذهن‌ها باقی مانده است. وی عمیقاً به این باور رسیده بود که «راه حل مشکلات با ورود در مشکلات و صبر و استقامت در مواجهه با سختی‌های آن ایجاد می‌شود.»^۱ در برشی از زندگی حماسی شهید سلیمانی نقل شده است زمانی که داعش به نزدیکی دمشق رسیده و چند ساعتی پیش‌تر تا ورود آن‌ها به شهر نمانده بود و همه آماده خروج از شهر با هواپیما بودند، حاج قاسم خود را به دشمق رساند و با بشار اسد دیدار کرد و از اوضاع شهر پرسید. آن‌گاه به اسد گفت: «شما می‌خواهید بمانید یا نه؟ اگر می‌خواهید بمانید، ما با شما هستیم و مقاومت می‌کنیم؛ وگرنه بیا از دمشق برویم.»^۲ رسانه‌ها اعلام می‌کردند دمشق در حال سقوط است؛ اما هم بشار ماند و هم سردار!

این روحیه سردار بود که نه تنها موجب تربیت سربازان صبور در دفاع از کیان اسلام شد، بلکه موجب تقویت جبهه مقاومت در منطقه گردید و بساط توطئه آمریکا و غرب را که در اندیشه تغییر نقشه منطقه بودند، در هم پیچید تا جایی که رهبر فرزانه انقلاب در پیام خویش به مناسبت شهادت سردار سلیمانی فرمودند: «شهید سلیمانی چهره بین‌المللی مقاومت است و همه دلبستگان مقاومت خون خواه اویند»؛^۳ چرا که تا روحیه و صفت صبر در آدمی تولید و نهادینه نشود، اشخاص نمی‌توانند برای رسیدن به اهداف در مقابل موانع مختلف اهل مقاومت باشند و این کار بزرگ سردار بود که با میدن عنصر صبر در کالبد منطقه، موجب شکوفایی مقاومت مردم در مقابل با دشمنان شد.

۶. سردار سلیمانی و شهادت طلبی

بزرگ‌ترین شاخصی که انسان در مسیر دستیابی به آرمان‌های الهی در رفتار خود بروز می‌دهد، «بذل جان و شهادت طلبی» است. این کنش که حاصل کسب معرفت عمیق به خود و زندگی و دنیا و عالم آخرت و نهادینه شدن روحیه ایثار و شجاعت است، در فرد چنان حرارتی ایجاد می‌کند

۱. بابایی طلائی، بیابید این گونه باشیم، ص ۱۹۸.

۲. طهماسبی، سلیمانی عزیز، ص ۶۲.

۳. کریمی، حاج قاسم رفیق خوشبخت ما، ص ۳۶.

که برای رسیدن به کمال انسانی و قرب الاهی، نه تنها از مگر واهمه‌ای ندارد، بلکه مشتاقانه در همه عرصه‌های مبارزه با شیاطین و طاغوت‌ها ورود پیدا می‌کند؛ زیرا عمیقاً به این آیه شریفه باور دارد که ﴿قُلْ هَلْ تَرَبُّصُونَ بِنَا إِلَّا إِحْدَى الْحُسَيْنَيْنِ...﴾؛ بگو: آیا جز یکی از آن دو نیکی، انتظار چیز دیگری را برای ما دارید؟^۱ اگر در اندیشه دیگران، مرگ پایان حیات است، در اندیشه شهید سلیمانی، مرگ ادامه زندگی و شهادت، حضور در بارگاه عظیم ربوبی است؛ زیرا به فرموده قرآن کریم ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرَزَقُونَ﴾؛ هرگز گمان مبر کسانی که در راه خدا کشته شدند، مردگانند! بلکه آنان زنده‌اند، و نزد پروردگارشان روزی داده می‌شوند.^۲

در فرهنگ انتظار که با جهاد در راه خدا به منظور حاکمیت دین به وسیله ولی الله الاعظم - ارواحنا فداه - گره خورده است نیز رفتار شهادت طلبانه امری قطعی است و منتظران ظهور و مشتاقان سربازی در رکاب امام قائم، در صبحگاهان و در ضمن دعای عهد از خدا می‌طلبند: «اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي مِنَ الْمُشْتَهِدِينَ بَيْنَ يَدَيْهِ؛ خدایا! من را از کسانی قرار ده که در برابر او [امام زمان] به شهادت می‌رسند.»^۳

به گواه هم‌زمان و افرادی که با سردار سلیمانی مرتبط بودند، رفتار شهادت طلبانه ایشان از خصوصیات بارز این شهید بزرگوار محسوب می‌شد. امام خامنه‌ای در مورد این خصوصیت حاج قاسم فرمودند:

«حاج قاسم صد بار در معرض شهادت قرار گرفته بود؛ این بار اول نبود؛ ولی در راه خدا، در راه انجام وظیفه، در راه جهاد فی سبیل الله پروا نداشت؛ از هیچ چیز پروا نداشت؛ نه از دشمن پروا داشت، نه از حرف این و آن پروا داشت، نه از تحمل زحمت پروا داشت... ما شهید زیاد داریم؛ در بین سرداران هم شهید داریم؛ در بین آحاد معمولی هم شهید داریم؛ اما شهیدی که به دست خبیث‌ترین انسان‌های عالم، یعنی خود آمریکایی‌ها به شهادت برسد و آن‌ها افتخار کنند که او را توانستند شهید کنند؛ چنین شهیدی غیر از حاج قاسم

۱. توبه: ۵۲.

۲. آل عمران: ۱۶۹.

۳. کفعمی، البلد الامین، ص ۸۳.

من کس دیگری را یادم نمی‌آید؛ جهادش جهاد بزرگی بود، خدای متعال شهادت او را هم شهادت بزرگی قرار داد.^۱

این خصوصیت در وصیت وی نیز انعکاس یافته و ایشان در بخشی از وصیت نامه خود آورده است: «خداوند، ای عزیز! من سال‌ها است از کاروانی به جا مانده‌ام و پیوسته کسانی را به سوی آن روانه می‌کنم؛ اما خود جا مانده‌ام؛ اما تو خود می‌دانی هرگز نتوانستم آن‌ها را از یاد ببرم. پیوسته یاد آن‌ها، نام آن‌ها، نه در ذهنم، بلکه در قلبم و در چشمم، با اشک و آه یاد شدند. عزیز من! جسم من در حال علیل شدن است. چگونه ممکن [است] کسی را که چهل سال بر درت ایستاده است؛ نپذیری؟ خالق من، محبوب من، عشق من! که پیوسته از تو خواستم سراسر وجودم را مملو از عشق به خودت کنی؛ مرا در فراق خود بسوزان و بمیران.»^۲

حاج قاسم نه تنها خود به شهادت و شهیدان عشق می‌ورزید، بلکه دیگران را نیز به اتخاذ چنین مسیری تحریک می‌کرد و این امر را یکی از روش‌های مؤثر تربیتی می‌دانست که رعایت آن می‌تواند بر شخصیت انسان‌ها تأثیر شگرفی داشته باشد. ایشان در یکی از سخنرانی‌های خود پس از تبیین منزلت شهدا به این نکته چنین تصریح کرد:

«الگوگیری و تأثیرپذیری از شهدا یکی از بهترین کارهای تربیتی است و توصیه من به شما جوانان این که شهید شناسی و معرفت شناسی را انجام می‌دهید، کاری کنید که شهدا نصب العین و جزئی از وجودتان شوند؛ همان گونه که در زندگی با بعضی از دوستان خود رفیق‌تر هستید، از بین شهداء نیز یکی را انتخاب کنید و با او رفیق و به اصطلاح، ندار شوید.»^۳

۱. بیانات در منزل سپهبد شهید حاج قاسم سلیمانی، ۱۳۹۸/۱۰/۱۳.

۲. طهماسبی، سلیمانی عزیز، ص ۲۳۶.

۳. مهروان فر، برادر قاسم، ص ۱۰۳.

نتیجه گیری

بررسی روایی در انتظار ظهور حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه نشان می‌دهد که مقصود از اصطلاح انتظار نزد معصومان علیهم السلام روحیه توأم با رفتار جهادی در مسیر زمینه سازی برای ظهور است. انتظار جهادی در برگیرنده مؤلفه‌های رفتاری است، از قبیل گزینش آرمان ظهور، تلاش جهادی، موضع گیری میدانی با دشمنان، اخلاص ورزی در فعالیت‌ها، مقاومت حماسی و در نهایت رفتارهای شهادت طلبانه. مروری بر زندگی سردار قاسم سلیمانی و آنچه از اطرافیان ایشان در مورد سیره عملی وی نقل شده، است نشان دهنده وجود پررنگ این شاخص‌ها در حیات پربرکت ایشان است. بدیهی است اگر سیره انتظار جهادگونه شهید سلیمانی در جامعه اسلامی به فرهنگ تبدیل شود؛ جامعه اسلامی به جامعه‌ای پویا تبدیل خواهد شد که می‌تواند با افزودن فعالیت‌های خود در مسیر زمینه سازی برای ظهور، شاخص‌های جامعه منتظر را کسب و تقویت کند. چنین جامعه‌ای حتماً به بصیرتی ستودنی رسیده و با دشمن شناسی دقیق، در مقابل دشمن خود مواضع هوشمندانه‌ای خواهد گرفت و با پیروی از ولی فقیه دوران خود که در جایگاه نایب عام امام زمان است، مسیر بالندگی همه جانبه را طی خواهد کرد.

قرآن کریم

۱. ابن بابویه (صدوق)، محمد بن علی، **کمال الدین و تمام النعمه**، تهران، الاسلامیه، ۱۳۹۵ ق.
۲. اکبری مزدآبادی، علی، **ذوالفقار**، تهران، یازهران^ع، ۱۳۹۸.
۳. _____، **متولد مارس** (خاطرات دوستان و هم‌زمان حاج قاسم سلیمانی)، تهران، یازهران^ع، ۱۳۹۹.
۴. _____، **حاج قاسم**؛ خاطراتی از شهید حاج قاسم سلیمانی، تهران، یازهران^ع، ۱۳۹۸.
۵. امامی، سید مجید (به اهتمام)، **عقل سرخ** (مجموعه مقالات در مورد سردار سلیمانی)، تهران، دانشگاه امام صادق^ع، ۱۳۹۹.
۶. بابایی طلاتپه، محمدباقر، **بیاید این گونه بانسیم** (مبانی و اصول مکتب شهید سلیمانی)، تهران، دانشگاه جامع امام حسین^ع، ۱۳۹۸.
۷. بحرانی، حسن بن شعبه، **تحف العقول**، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
۸. بنی‌لوحی، سیدعلی، **این مرد پایان ندارد**، تهران، راه بهشت، ۱۳۹۹.
۹. خزاز قمی، علی بن محمد، **کفایة الأثر**، قم، انتشارات بیدار، ۱۴۰۱ ق.
۱۰. خمینی، روح الله، **صحیفه نور**، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۰.
۱۱. دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه دهخدا**، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
۱۲. سلیمانی، قاسم، **از چیزی نمی‌ترسیدم**، زندگی‌نامه خودنوشت قاسم سلیمانی از ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۷، تهران، نشر مکتب حاج قاسم، ۱۳۹۹.
۱۳. _____، **میثاق نامه مکتب حاج قاسم**، تهران، نشر مکتب حاج قاسم، ۱۳۹۹.
۱۴. شیرازی، علی، **شاخص‌های مکتب شهید سلیمانی**، تهران، ناشر خط مقدم، ۱۳۹۹.
۱۵. صافی گلپایگانی، لطف الله، **انتظار عامل مقاومت**، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، ۱۳۹۱.

۱۶. طهماسبی، عالمه؛ موسوی، لیلا و قربانی، مهدی، **سلیمانی عزیز**، قم، حماسه یاران، ۱۳۹۹.
۱۷. کریمی، سید عبدالمجید، **حاج قاسم رفیق خوشبخت ما**، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۹۹.
۱۸. کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی، **البلد الامین**، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۸ق.
۱۹. گروه شهید هادی، **مالک زمان**(داستان هایی از تطبیق زندگی دو سرباز ولایت، مالک اشتر نخعی و شهید سلیمانی)، تهران، نشر شهید ابراهیم هادی، ۱۳۹۹.
۲۰. گروه فرهنگی تقدیر، **سردار دلها**؛(خاطرات و زندگی شهید سپهبد حاج قاسم سلیمانی)، تهران، تقدیر، ۱۳۹۹.
۲۱. نعمانی، محمد بن ابراهیم، **الغیبة**، تهران، مکتبة صدوق، ۱۳۹۷ق.
۲۲. معین، محمد، **فرهنگ معین**، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱ ش.
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، **تفسیر نمونه**، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۲۴. ملایی، حسن، **سبک زندگی منتظرانه**، قم مرکز تخصصی مهدویت، ۱۳۹۷.
۲۵. _____، **ما منتظریم**(خورشید مهدویت در منظومه فکری حضرت آیت الله خامنه ای)، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه، ۱۳۹۸.
۲۶. مهروان فر، ابودر، **برادر قاسم**، قم، مهر امیرالمومنین علیه السلام، ۱۳۹۷.
۲۷. نجفی، محمد حسن، **جواهر الکلام**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا

پژوهشنامه مرگ و

سال سوم / شماره ۵ / بهار و تابستان ۱۴۰۰